

wreekt zich op momenten dat hij zich had moeten realiseren dat slechts weinigen een boek als dit in een ruk zullen uitlezen. Aan de negatieve kant van de balans moeten verder de slordige typografie (het ontbreken van woorden maakt sommige zinnen onbegrijpelijk) en een falende spellingscontrole worden genoemd. (Helaas herkent geen enkel computerprogramma, hoe knap ook, het woord 'kruit' in de uitdrukking 'er is geen kruit tegen gewassen' als iets dat correctie behoeft.)

Maar dit zijn kleinigheden, die aan de waardering voor een vaardig geklaarde opdracht nauwelijks afbreuk kunnen doen. Zo moeten woekeren met gegevens, en toch zo'n compleet verhaal vertellen, is een hele prestatie.

Doeko Bosscher

A. M. Mulder, *Denken over beleid. De Nederlandse economische politiek in het Interbellum* (Dissertatie Rotterdam 1994; Delft: Eburon, 1994, 339 blz., f45,-, ISBN 90 5166 416 8).

'But what are the Lessons?', zo citeert Mulder in de epiloog van zijn in november 1994 in Rotterdam verdedigde proefschrift de Britse historicus Howard. In het voorafgaande heeft hij gepoogd een analyse te geven van de ontwikkeling van de economische theorie in Nederland en de economische politiek in de jaren tussen de twee wereldoorlogen. De vraag die de onderzoeker kennelijk het meest interesseert is hierboven weergegeven. Wat is de les die uit de geschiedenis kan worden getrokken voor de huidige economische politiek en vooral voor de vraag in hoeverre overheid, centrale bank en georganiseerde werkgevers en werknemers een rol moeten spelen bij het sturen van de economie? Daartoe geeft hij in een aantal hoofdstukken een beeld van de Nederlandse economie in het interbellum, en vooral van de politiek die is gevoerd. Om te beginnen wijdt hij een hoofdstuk aan de conjuncturele ontwikkeling en de omslag na 1929. De algemene opvatting dat de depressie van de jaren dertig werd veroorzaakt door het inzakken van de export en Nederland vanuit het buitenland trof, betekent voor Mulder niet dat in de eerste plaats de export moet worden bestudeerd. Mulder is voornamelijk geïnteresseerd in de politiek die is gevoerd en de mate waarin er politiek is gevoerd. De economische orde is van belang omdat de kwestie wat de invloed van de overheid, de centrale bank of werkgeversorganisaties en vakbonden kan en moet zijn opnieuw aan de orde is in het kader van het proces naar Europese eenwording.

In de drie hoofdstukken die volgen op het hoofdstuk over de conjuncturele ontwikkeling, behandelt Mulder de monetaire politiek, de fiscale en handelspolitiek, en de loonpolitiek. In deze hoofdstukken staat achtereenvolgens de politiek van de Nederlandsche Bank, de rijksoverheid en werkgevers- en werknemersorganisaties centraal. Met fiscale politiek wordt begrotingspolitiek bedoeld. De term is een foutieve vertaling van het begrip *fiscal policy*. In het hoofdstuk over monetaire politiek behandelt hij uitgebreid de opvattingen van bekende vooroorlogse economen als Keynes, Schumpeter en Nederlanders als vader en zoon Verrijn Stuart, Valk of Koopmans. De Nederlandse economen bleken vrij unaniem in hun kritiek op de gouden standaard, hetgeen niet betekent dat zij er ook op dat moment vanaf wilden. Daarna wordt het gouden standaardbeleid van de Nederlandsche Bank beschreven, voornamelijk aan de hand van de jaarverslagen van die instelling. Het feit dat Mulder zo geïnteresseerd is in de geschiedenis van het denken over de monetaire problematiek in deze periode kan worden verklaard door het feit dat zijns inziens die discussie moeiteloos verplaatst kan worden naar de jaren negentig. Nog steeds is de vraag of een vaste wisselkoers dan wel een vast prijspeil moet worden nagestreefd,

met andere woorden of interne of externe stabiliteit de doelstelling moet zijn, respectievelijk of dat er tussen die beide doelstellingen kan worden geschipperd. In het interbellum koos men tot 1936 schijnbaar voor externe stabiliteit door vast te houden aan de gouden standaard, hetgeen overigens als bijna elke handelspartner voor een andere monetaire politiek kiest, nauwelijks tot externe stabiliteit leidt.

In het volgende hoofdstuk gaat het over begrotingspolitiek. Opnieuw worden eerst de opvattingen van economen uit het interbellum in deze belicht. Daarbij komen behalve puur economisch-theoretische ook economisch-politieke opvattingen naar voren in de vorm van de ideeën van Tinbergen zoals die onder andere tot uiting kwamen in het Plan van de arbeid. Mulder constateert dat in de jaren dertig nauwelijks principieel is gediscussieerd over de vraag of de overheid een conjunctuurpolitiek moest voeren. De meerderheid der economen constateerde dat de economische en daaruit voortvloeiende sociale problemen vereisten dat er iets gebeurde. De meesten van hen waren van mening dat om een politiek van openbare werken te financieren, leningen op de kapitaalmarkt dienden te worden ondergebracht. Sommigen meenden zelfs dat het creëren van nieuw geld verantwoord was. In de paragrafen over praktische politiek constateert Mulder dat de overheid van dit soort ideeën niet was gediend. Net als op het gebied van de monetaire politiek hield zij vast aan de traditie. De politici waren de mening toegedaan dat de overheid in de eerste plaats moest streven naar een sluitende begroting. Ingrijpen in het economisch leven werd in principe afgewezen, zo meent Mulder. Het verbaast dan ook niet dat de auteur in dit werk slechts de namen van een aantal ministers van financiën en minister-presidenten noemt. De economisch-politieke ideeën die hij bekijkt zijn de ideeën van Colijn en Oud *es.*, van liberalen en de economisch door zijn Koninklijke-OHe-achtergrond gevormde AR-voorman. De ideeën van mannen als Verschuur of Steenberghe, RKSP-ministers van arbeid, handel en nijverheid respectievelijk economische zaken, waren veel meer gericht op ordening en praktisch ingrijpen in de economie om de problemen van de dag op te lossen. Hun opvattingen sloten direct aan bij die van de economen uit die dagen. Steenberghe ging zelfs zo ver dat hij in het voorjaar van 1935 de gouden standaard wilde offeren om ruimte te creëren voor een beter beleid. Mulder is dit alles ontgaan. Zijn idee dat er een grote mate van politieke stabiliteit heerste, kan worden verklaard doordat hij voornamelijk heeft gelet op de lange ambtsperiodes van premiers als Ruijs de Beerenbrouck en Colijn. De grote politieke strubbelingen binnen de coalities en het extra-parlementaire karakter van een aantal van de kabinetten heeft Mulder te onbelangrijk geacht om te vermelden. De handelspolitiek, duidelijk een door de eerder genoemde RKSP-ers geïnspireerde actieve economische politiek, doet hij af in vier pagina's. De vele andere ordenende wetten uit deze jaren inclusief de crisislandbouwwetgeving worden zelfs nauwelijks genoemd.

Na het hoofdstuk over de begrotingspolitiek volgt een hoofdstuk over de loonpolitiek. Deze is zeer breed opgevat. Het hoofdstuk gaat over alle aspecten van ordening op de arbeidsmarkt, inclusief sociale regelingen en wetgeving die de arbeidsduur beperkten, beschermden tegen de gevolgen van werkloosheid en zo wellicht indirect de lonen beïnvloedden. Mulder komt na een uitgebreide beschrijving van de regelingen op de arbeidsmarkt vanaf 1907 tot de in onze tijd originele conclusie dat de werkloosheidsregelingen de werking van de arbeidsmarkt niet ernstig hebben geschaad. Op dit hoofdstuk volgt een korte conclusie waarin hij stelt dat de discussie in het interbellum overde meest wenselijke economische orde en economische politiek van belang is nu er in de jaren negentig opnieuw wordt gediscussieerd over de vraag in welke mate de overheid verantwoordelijk is voor het economisch proces. Dat dit het thema was dat Mulder eigenlijk wilde behandelen, verklaart de epiloog waarin hij pooft de lessen te trekken voor de jaren negentig.

Mulder laat in zijn proefschrift soms een origineel geluid horen. Zo waarschuwt hij tegen het Europees Monetair Stelsel door te wijzen op de gevaren van speculatie bij een systeem van vaste wisselkoersen. Ook wijst hij op het parallellisme dat er bestaat tussen de morele verplichting die de overheid vóór de oorlog voelde om een evenwichtige begroting op te stellen en de verplichting die in het verdrag van Maastricht vastligt om overheidstekorten terug te dringen. Het is juist de originaliteit van sommige ideeën die het zo teleurstellend maken dat er op dit werk zoveel is aan te merken. In de eerste plaats kent Mulder de literatuur niet. Een boek schrijven over de Nederlandse economie in het interbellum zonder het werk van Blaisse of Van Schaik over de handelspolitiek, van Hirschfeld over de periode dat Verschuur minister van economische zaken was, van De Hen over industrialisatie of van Heerma van Voss over de arbeidsvoorwaarden ook maar in te zien, is onmogelijk. Waarom gebruikt de auteur in tabellen cijfers van het CPB uit 1974, terwijl het CBS in 1987 de cijfers betreffende deze periode heeft herzien? Over het economisch leven van Nederland in het interbellum is de laatste jaren veel geschreven, maar ook weer niet zoveel dat het onmogelijk is dit allemaal te lezen. Waarom heet een boek te gaan over de Nederlandse economische politiek in het interbellum als handelspolitiek of landbouwpolitiek niet ter sprake komen? Daar komt bij dat wil men werkelijk doordringen in het denken van politici en ambtsdragers over de problemen waar zij voor staan en de door hen gekozen oplossingen — en kennelijk wil Mulder dat want hij vergelijkt de ideeën van economisch theoretici met de ideeën die de handelende personen tot hun activiteit inspireerden — dat dan uitgebreid archiefonderzoek de enige oplossing is. Denkt Mulder werkelijk dat Vissering of Trip in de jaarverslagen van de Nederlandsche Bank het achterste van hun tong lieten zien? Zijn de economische opvattingen van ministers werkelijk terug te vinden in de miljoenennota's? Alleen archieven, waarvan de meeste toegankelijk zijn, kunnen hier helderheid verschaffen. Voor dit werk is slechts gekeken naar gepubliceerd materiaal en daarin is de auteur nog onvolledig. Het meest vervelende is echter dat de opzet van het werk niet steeds even logisch is. De hoofdstukken over monetaire politiek en 'fiscale' politiek bevatten steeds eerst een paragraaf over de ideeën onder economen aangaande dit onderwerp, om daarna op de gevoerde politiek en opvattingen onder de handelende personen in te gaan. In het hoofdstuk over de loonpolitiek ontbreekt zo'n paragraaf over de destijds gangbare theorieën. Als de vraagstelling luidde, wat in het interbellum de gedachtenvorming was over de meest wenselijke economische orde, hoe past dan dit hoofdstuk in die opzet? Natuurlijk is de vraag naar de loonpolitiek en de daarmee samenhangende sociale wetgeving van belang voor de economische orde, maar de theoretische ideeën die er in deze jaren over werden gevormd, ontbreken geheel in het werk van Mulder.

Mulder heeft een boek geschreven waarin een aantal aardige ideeën naar voren worden gebracht, maar er valt zoveel op het werk aan te merken dat dit uit het oog dreigt te worden verloren.

Hein A. M. Klemann

K. E. Sluyterman, *Driekwart eeuw CSM. Cashflow, strategie en mensen* (Diemen: CSM, 1995, 235 blz., ISBN 90 9007903 3).

Deze geschiedschrijving plaatst de ontwikkeling van CSM in het kader van de door de concernleiding gevolgde strategie. Eerder verscheen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van CSM een boek gewijd aan de mens in het arbeidsproces. Sluyterman onderzocht welke strategische beslissingen werden genomen, de overwegingen die daaraan ten grondslag lagen